

Установа адукацыі
«Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт
імя Максіма Танка»

УДК 947.083(476)

Пуцік Уладзімір Станіслававіч

**АГРАРНАЕ ПЫТАННЕ
Ў ГРАМАДСКА-ПАЛІТЫЧНЫМ ЖЫЦЦІ БЕЛАРУСІ
(1894—1906 гг.)**

07.00.02 — «Айчынная гісторыя»

Аўтараэферат
дысертацыі на суісканне вучонай ступені
кандыдата гістарычных навук

Мінск 2001

Работа выканана ва ўстанове адукацыі
“Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка”

Навуковы кіраўнік – кандыдат гістарычных навук, дацэнт
Тугай У.В. (БДПУ, кафедра славянскай
гісторыі і метадалогіі гістарычнай
навукі)

Афіцыйныя апаненты: доктар гістарычных навук, акадэмік
Касцюк М.П. (Інстытут гісторыі НАН
Беларусі, аддзел сацыяльна-
эканамічнай і палітычнай гісторыі
Беларусі XX ст.)

кандыдат гістарычных навук

Крук У.П. (Дзяржаўная установа
“Нацыянальны цэнтр па архівах і
справаводству”, аддзел навуковага
выкарыстання дакументаў і
інфармацыі)

Апаніруючая арганізацыя – Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт
культуры

Абарона адбудзецца 18 студзеня 2001 г. у 15 гадзін на пасяджэнні савета па абароне дысертацый К 02.21.03 пры ўстанове адукацыі «Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка» па адрасу: 220050, г. Мінск, вул. Савецкая, 18, ауд. 482, тэл. 200-86-33, e-mail:

З дысертацыяй можна азнаёміцца ў бібліятэцы ўстановы адукацыі «Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка».

Аўтарэферат разасланы ... 2001г.

Вучоны сакратар

савета па абароне дысертацый

І.І. Багдановіч

АГУЛЬНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА ПРАЦЫ

Актуальнасць тэмы. Аграрны крызіс напрыканцы XIX ст. у Расіі, няздольнасці ўрада і грамадства вырашыць яго на падмурку ажыццяўлення неабходных рэформ выклікалі і працягваюць выклікаць навуковы інтарэс як у гісторыкаў, так і эканамістаў, сацыёлагаў і інш. Іх раскрыццё дазваляе зрабіць навукова-абгрунтаваную выснову пра тое, што пераважную ролю ў абставінах невырашальнасці аграрнага крызісу ў Расіі ў перадрэвалюцыйны перыяд адыгрывалі не аб'ектыўныя прычыны, як гэта прынята было лічыць у савецкай гістарыяграфіі, а суб'ектыўныя фактары. Гэта значыць, што вырашальную ролю адыгралі не абставіны, а людзі, якія не зрабілі таго, што неабходна было зрабіць. Гэта палажэнне раскрываецца ў дысертацыі на аснове аналізу дзейнасці як урадавых органаў, так і грамадска-палітычных партый, рухаў, арганізацый, шырокай грамадскасці ў пошуках шляху выйсця сельскай гаспадаркі з глыбокага крызісу.

Асобае значэнне гэта праблема мае для беларускай гістарыяграфіі. Хаця асноўныя рысы грамадскага жыцця, звязаныя з аграрным пытаннем, мелі агульна-расійскі характар, у Беларусі яны мелі і шэраг адметных асаблівасцяў. Сказваліся гістарычныя ўмовы развіцця Беларусі, яе класава-нацыянальны і рэлігійны склад насельніцтва, адрозненні ў формах і памерах сялянскага землекарыстання і землеўладання, глыбокае размежаванне між дваранствам і асноўнай масай сялянства як у сферы рэлігіі, так і ў сацыяльна-эканамічным і грамадска-палітычным жыцці.

Даследаванне грамадска-палітычнага жыцця ў Беларусі на мяжы XIX—XX стст. у кантэксце яго ўзаемасувязі з аграрным пытаннем, на той перыяд галоўным і для лёсу самадзяржаў'я, і для гістарычнага развіцця ўвогуле, у тэарэтычным плане забяспечвае навуковае тлумачэнне неабходнасці актыўнага ўдзелу ў вырашэнні кардынальных пытанняў сацыяльна-эканамічнага і палітычнага развіцця грамадства як урадавых органаў усіх узроўняў, так і шырокай грамадскасці, уключаючы тыя пласты насельніцтва, якія непасрэдна ў гэтым зацікаўлены.

Важна і тое, што навуковая распрацоўка дадзенай тэмы дае адказ на пытанне, чаму грамадскасць Беларусі, яе сялянскія масы не змаглі паўплываць на ўрад з мэтай распрацоўкі ўзаемапрымальнага варыянта правядзення наспелай аграрнай рэформы, здольнай забяспечыць выйсце сельскай гаспадаркі краю з крызіснага стану. Шэраг пытанняў гэтай праблемы застаецца актуальным і ў наш час.

Такім чынам, актуальнасць дадзенага даследавання вызначаецца перш за ўсё ягонай камплекснасцю, выхадам праведзеных абагульненняў за межы ўнутраных уласцівасцяў і прыкмет разгледжаных з'яў. У выніку аграрнае пытанне ў грамадска-палітычным жыцці Беларусі на мяжы XIX—XX стст. увасабляецца як састаўны элемент шырокага сацыяльна-эканамічнага і грамадска-палітычнага працэсу, што выліўся ў рэшце рэшт у буржуазна-дэмакратычную рэвалюцыю 1905-1907 гг.

Сувязь працы з буйнымі навуковымі праграмамі, тэмамі. Даследаванне з'яўляецца часткай навуковай праблемы “Сацыяльна-эканамічнае і грамадска-палітычнае развіццё Беларусі ў другой палове XIX — пачатку XX ст.”, якая распрацоўваецца ў Беларускаім дзяржаўным педагагічным універсітэце імя Максіма Танка (нумар дзяржаўнай рэгістрацыі — 19942102).

Мэта і задачы даследавання. Мэтай працы з'яўляецца навуковае асвятленне сутнасці аграрнай праблемы ў Беларусі напрыканцы XIX — пачатку XX ст. і адлюстраванне яе ў грамадска-палітычным жыцці краю. Дасягненне гэтай мэты прадугледжвае вырашэнне наступных задач: 1) даследаваць уплыў сялянскага зямельнага права, якое адлюстроўвала афіцыйны ўрадавы курс у сялянскім пытанні, на фарміраванне грамадска-палітычных поглядаў сялянства; 2) раскрыць уплыў сялянскіх пазямельных адносін на іх грамадска-палітычнае жыццё; 3) прааналізаваць удзел грамадскасці беларускіх губерняў у распрацоўцы дзяржаўнай праграмы вырашэння аграрнага пытання напрыканцы XIX — пачатку XX ст.; 4) высветліць месца аграрнага пытання ў дзейнасці палітычных партый і першай Дзяржаўнай думы; 5) паказаць ролю сельскагаспадарчых таварыстваў у вырашэнні аграрнага пытання.

Аб'ект і прадмет даследавання. Аб'ектам даследавання з'яўляюцца асноўныя працэсы, звязаныя з уздзеяннем сельскай гаспадаркі на грамадска-палітычнае жыццё ў Беларусі ў 1894-1906 гг. Прадметам даследавання былі: урадавая палітыка ў галіне сялянскага зямельнага права; пазямельныя адносіны ў беларускіх губернях на мяжы XIX-XX ст. як крыніца фармавання грамадска-палітычных поглядаў сялянства; удзел грамадскасці Беларусі ў распрацоўцы дзяржаўнай праграмы па аграрным пытанні; сельскагаспадарчыя таварыствы і іх роля ў актывізацыі грамадска-палітычнага жыцця ў краі; удзел прадстаўнікоў беларускіх губерняў у абмеркаванні аграрнага пытання ў першай Дзяржаўнай думе. Важным прадметам гэтай тэмы з'яўляецца рост актыўнасці палітычных партый у вырашэнні аграрнага пытання ў гэтыя гады.

Храналагічныя рамкі дысертацыі. Яны ахопліваюць 1894—1906 гг. Пачатак перыяду, які даследуецца, вызначаецца стварэннем Губернскіх нарад па пытаннях, што тычацца перагляду сялянскага заканадаўства пад эгідай Міністэрства ўнутраных спраў. Гэтым фактычна афіцыйна прызнавалася як незадаволенасць становішчам, якое склалася ў сярэдзіне 90-х гг. у сельскай гаспадарцы, так і неабходнасць пошуку вырашэння пытання на падставе шырокамаштабнага абмеркавання. Пачалася цэлая эпоха ў расійскай гісторыі, звязаная з пошукамі выйсця краіны з аграрнага крызісу. На гэтай падставе ўзрастала роля грамадскасці ў яго вырашэнні, што атрымала адлюстраванне ў актывізацыі грамадска-палітычнага жыцця з нагоды вырашэння аграрнага пытання. Канечнай датай вызначаны 1906 г., калі пад уздзеяннем рэвалюцыі ўрад вымушаны быў прыступіць да практычнага ажыццяўлення распрацаваных раней праграм аграрнага пытання. Прыняты 9 лістапада гэтага года царскі ўказ паклаў пачатак новаму этапу вырашэння аграрнага крызісу — пачалося ажыццяўленне буйнамаштабнай рэформы, што атрымала назву сталыпінскай.

Метадалогія і метады даследавання. Дысертацыя грунтуецца на асноватворных метадалагічных прынцыпах гістарызму, аб'ектыўнасці, каштоўнаснага падыходу, на адмове ад панаваўшых прынцыпаў партыйнасці і суб'ектывізму. У працэсе даследавання выкарыстоўваліся розныя метады, што атрымалі распаўсюджанне ў сучаснай гістарычнай навуцы, а іменна: сістэмна-структурны, лагічны, статыстычны, параўнальна-гістарычны, карэлятыўны, метады класіфікацыі і інш. Гэта дазволіла правесці ўсебаковы аналіз падзей і фактаў у іх храналагічнай і лагічнай паслядоўнасці, у рамках адзінай сістэмы, структурныя часткі якой ахопліваюць увесь комплекс пытанняў, што

адлюстроўваюць уплыў аграрных праблем на развіццё грамадска-палітычнага жыцця ў Беларусі ў другой палове XIX — пачатку XX ст. У мэтах раскрыцця рэальных вынікаў уздзеяння грамадска-палітычных арганізацый і рухаў, шырокіх народных мас на вырашэнне аграрных пытанняў усе падзеі разглядаліся ў дынаміцы і развіцці, а іх значэнне выяўлялася паводле канечных вынікаў. Сама дынаміка з'яў, якія даследуюцца, асвятляецца пераважна на аснове даных статыстыкі, разнастайных перапісаў і аднаразовых улікаў, іншых колькасных паказчыкаў стану аграрнага сектара эканомікі і звязанага з ім грамадска-палітычнага руху ў беларускіх губернях у 1894—1906 гг.

Навуковая навізна і значнасць атрыманых вынікаў. Даследаванне працэсаў развіцця грамадска-палітычнага жыцця ў Беларусі ў 1894—1906 гг. у непасрэднай сувязі з наспелым напрыканцы XIX ст. аграрным крызісам у сваёй аснове праводзіцца ў беларускай гістарыяграфіі ўпершыню.

Прынцыпова важным з'яўляецца новы падыход да даследавання працэсу ўздзеяння існаваўшых аграрных праблем на актывізацыю дзейнасці ўрадавых органаў, грамадска-палітычных арганізацый і рухаў на аснове комплекснага аналізу прычын абвастрэння аграрнага пытання напрыканцы XIX ст. і яго ўплыву на ўвесь ход сацыяльна-палітычнага развіцця Беларусі, як і краіны ў цэлым. Гэта дазволіла ўдакладніць палажэнне, што склалася ў савецкай гістарычнай навуцы, аб невырашальнасці аграрнага крызісу ў краіне ў рамках існаваўшага ладу ў сувязі з яго сацыяльна-эканамічнай абумоўленасцю. Невырашальнасць аграрнага крызісу ў краіне была звязана не столькі з аб'ектыўнымі абставінамі, колькі з адсутнасцю волі ва ўрадзе да ажыццяўлення кардынальных перамен, няздольнасцю грамадскасці дамагчыся ажыццяўлення неабходных аграрных рэформ. У больш шырокім плане невырашальнасць аграрнага крызісу ў гэтыя гады з'яўлялася вынікам адсутнасці грамадскай супольнасці ў краіне, што вяло да звужэння грамадска-палітычнага жыцця і яго нізкай эфектыўнасці ў вырашэнні надзённых праблем сацыяльна-эканамічнага развіцця, гэта значыць, што яна стала вынікам уплыву чалавечага фактару, а не толькі аб'ектыўных прычын.

Спецыяльна праведзены аналіз сялянскага зямельнага права і пазямельных адносін у беларускіх губернях напрыканцы XIX ст. паслужыў асновай для вываду аб тым, што яны былі накіраваны на кансервацыю сістэмы, якая склалася ў выніку буржуазных рэформ 60—70-х гг. XIX ст., перашкаджалі развіццю грамадска-палітычнага жыцця ў адпаведнасці з новымі патрабаваннямі. Да таго ж асаблівасцю беларускага рэгіёну ў складзе Расіі з'яўлялася тое, што буйныя памешчыкі-латыфундысты ў большасці сваёй далучалі сябе да палякаў каталіцкага веравызнання, што адмяжоўвала іх ад шырокіх мас беларускага сялянства. Карпаратыўны характар грамадска-палітычнага жыцця дваранства фактычна пазбаўляў шырокія народныя масы культурна-асветнага ўплыву на іх з боку эліты грамадства. Два ўзроўні культуры, што склаліся ў дарэвалюцыйнай Расіі, з-за гэтых прычын у Беларусі мелі яшчэ больш глыбокі характар.

У сваю чаргу рамкі грамадскіх інтарэсаў беларускага сялянства таксама абмяжоўваліся ў асноўным асобным сялом і ў нязначнай ступені воласцю. Нягледзячы на адчувальную нястачу зямлі, беларускае сялянства ў меншай ступені, чым сялянства Расіі, звязвала свае надзеі на павелічэнне надзелаў з ліквідацыяй памешчыцкай уласнасці. Сказвалася тое становішча, што, дзякуючы панаванню па-

дворнага сялянскага землекарыстання, паняцце ўласнасці на зямлю ў сялянскім асяродззі ў Беларусі атрымала больш глыбокае ўвасабленне, чым у Расіі. Адсюль і леварадыкальныя погляды на вырашэнне аграрнага пытання ў беларускіх сялянах былі менш выражанымі.

На больш глыбокай аснове прааналізаваны ўдзел грамадскасці беларускіх губерняў у распрацоўцы дзяржаўнай праграмы вырашэння аграрнага пытання на мяжы стагоддзяў. Гэта дазволіла зрабіць выснову, што беларускія сяляне настойліва ставілі пытанні пра неабходнасць пашырэння іх землекарыстання. Аднак гэтыя свае патрабаванні яны амаль не звязвалі з безвыплатнай ліквідацыяй памешчыцкай зямельнай уласнасці.

Упершыню ў кантэксце дадзенай тэмы праведзена даследаванне дзейнасці сельскагаспадарчых таварыстваў. Вынікам стаў вывад, што гэтыя новыя формы аб'яднання грамадскасці ў разгледжаны перыяд няўхільна пашыраліся, а іх роля ў грамадска-палітычным жыцці краю ўзрастала.

Практычная значнасць атрыманых вынікаў. Вынікі даследавання могуць быць выкарыстаныя пры падрыхтоўцы падручнікаў і вучэбных дапаможнікаў для школ і ВНУ краіны, пры напісанні агульнагістарычных прац, для падрыхтоўкі спецкурсаў і спецсемінараў па гісторыі Беларусі на гістарычных факультэтах.

Праведзенае даследаванне сведчыць пра тое, што галоўнай прычынай, якая не дазволіла вырашыць аграрны крызіс канца XIX — пачатку XX стст., быў абмежаваны і малаэфектыўны ўдзел грамадскасці ў распрацоўцы ўрадавай праграмы вырашэння аграрнага пытання. Гэта дазволіла ўраду замест правядзення кардынальных рэформ абмежавацца паўмерамі, што не дапускала карэннай ломкі. Гэта значыць, што, замест вырашэння, праблема заганялася ўглыб.

АСНОЎНЫЯ ПАЛАЗЖЭННІ ДЫСЕРТАЦЫІ, ЯКІЯ ВЫНОСЯЦЦА НА АБАРОНУ

1. Аграрнае пытанне ў Беларусі, як і ў Расіі ў цэлым, напрыканцы XIX ст. прыцягнула ўвагу як урадавых колаў, так і шырокай грамадскасці ў асобе палітычных партый, рухаў, грамадскіх арганізацый, што спрыяла актывізацыі ўсяго грамадска-палітычнага жыцця ў краіне. У яе аснове ляжалі сацыяльна-эканамічныя праблемы, звязаныя з нізкім узроўнем развіцця сельскай гаспадаркі, яе адсталасцю ў параўнанні з прамысловасцю, малазямеллем і сацыяльнай прыніжанасцю сялянства, што былі атрыманыя ў спадчыну ад феадальнага былога.
2. Захаванню перажыткаў федалізму ў вёсцы ў парэформенны перыяд служыла і сялянскае зямельнае права і пазямельныя адносіны, што склаліся ў беларускіх губернях. Напрыканцы XIX ст. сялянскае зямельнае права стаяла на абароне абшчыннага землекарыстання, перашкаджала мабілізацыі сялянскай зямлі, развіццю капіталізму ў сельскай гаспадарцы. Не спрыялі ўкараненню рыначных адносін у сельскай гаспадарцы і тыя пазямельныя адносіны, што склаліся на той час, з іх значным абмежаваннем сялянскай прыватнай уласнасці не толькі пры абшчынным, але і падворным землекарыстанні. Адсутнічала і рацыянальнае размеркаванне зямлі паміж вышэйшым дваранскім саслоўем і сялянствам, што перашкаджала гарманізацыі іх інтарэсаў у грамадска-палітычным жыцці. Перашкодай з'яўляліся і негатыўныя адносіны часткі сялян

да прыватнай уласнасці на зямлю, якія сфарміраваліся не толькі шматвяковымі традыцыямі, але і аграрным заканадаўствам. Да таго ж і ў кан-фесійным плане памешчыкі ў большасці сваёй былі каталіцкага, а сяляне — праваслаўнага веравызнання. Усё гэта перашкаджала выпрацоўцы ўзаемапрымальнай праграмы вырашэння аграрнага пытання, адпаведнай патрабаванням прагрэсу грамадства.

3. Сведчаннем актывізацыі грамадска-палітычнага жыцця, звязанага з аграрным пытаннем напрыканцы XIX ст., стаў больш шырокі, чым на папярэдніх этапах, удзел грамадскасці, прадстаўнікоў сялянства ў распрацоўцы ўрадавай праграмы вырашэння аграрнага пытання. У створаных на гэты час розных нарадах і камітэтах для распрацоўкі шляхоў пераадолення аграрнага крызісу ў беларускіх губернях, дзе адсутнічалі земскія ўстановы, грамадскасць была прадстаўлена пераважна сялянскім самакіраваннем, дзеячамі розных сельскагаспадарчых таварыстваў, спецыялістамі ў галіне сельскай гаспадаркі і эканомікі. Аднак рашаючая роля ў гэтых камітэтах належала адміністрацыі, што забяспечвала прыняцце рашэнняў, адпаведных поглядам і інтарэсам урада.
4. Новай праявай грамадскага жыцця, што адлюстроўвала патрэбы сельскай гаспадаркі канца XIX ст., стала стварэнне і развіццё сельскагаспадарчых таварыстваў. Хаця іх роля ў пераўтварэнні сельскагаспадарчай вытворчасці на новых пачатках у гады, якія даследуюцца, у Беларусі заставалася неістотнай, сваім з'яўленнем яны адкрывалі новыя, больш эфектыўныя формы ўзаемадапамогі як у сферы вытворчасці, так і ў сферы перапрацоўкі і збыту сельскагаспадарчай прадукцыі. Вопыт дзейнасці сельскагаспадарчых таварыстваў тых гадоў захоўвае сваё значэнне і ў наш час.
5. Нізкая эфектыўнасць дзейнасці палітычных партый, грамадскіх аб'яднанняў, сялянскага самакіравання ў вырашэнні аграрнага пытання ў гэтыя гады звязана была ў першую чаргу з адсутнасцю палітычных свабод і грамадскай супольнасці ў краіне. У сваю чаргу празмерная палітызацыя імі аграрнага пытання ва ўшчэрб эканамічнаму падыходу пры яго вырашэнні з'явілася адной з істотных прычын, якія абумовілі нерашучасць урадавых органаў у правядзенні неабходных рэформ сельскай гаспадаркі
6. У гады рэвалюцыі барацьба сялян значна актывізавалася, у параўнанні з другой паловай 90-х гадоў XIX ст. у шэрагу месцаў яна набыла характар адкрытых гвалтоўных захопаў памешчыцкай уласнасці. З'явіліся і новыя грамадскія арганізацыі — сялянскія саюзы, якія цалкам звязвалі сваю дзейнасць з вырашэннем аграрнага пытання. У Беларусі іх колькасць была нязначнай і вялікага ўплыву на грамадскае жыццё ў вёсцы яны не мелі. У канцэнтраванай форме погляды сялян і беларускай грамадскасці на вырашэнне аграрнага пытання ў пачатку XX ст. атрымалі ўвасабленне ў дзейнасці дэпутатаў ад беларускіх губерняў у Першай дзяржаўнай думе. Нягледзячы на высокую ступень радыкалізму ў вырашэнні аграрнага пытання гэтай думой, прадстаўнікі беларускіх губерняў у большасці прытрымліваліся ўмераных поглядаў, а іх патрабаванні не выходзілі за рамкі неабходных сацыяльна-эканамічных пераўтварэнняў у вёсцы. Сказвалася адсутнасць палітычных аб'яднанняў сярод сялян, даваў ведаць пра сябе і іх традыцыйны недавер як да памешчыкаў, так і да інтэлігенцыі, адчувалася і прыхільнасць большасці сялян да існаваўшага ладу.

Асабісты ўклад суіскальніка. Даследаванне з'яўляецца самастойнай творчай працай аўтара. Дысертантам у мэтах поўнага і ўсебаковага раскрыцця тэмы была вывучана вялікая колькасць архіўных крыніц, публікацый перыядычнага друку, рознага кшталту публікацый як агульнагістарычнага характару, так і тых, якія датычацца непасрэдна тэмы даследавання. Прааналізаваны комплекс матэрыялаў дазволіў раскрыць характар аграрнай праблемы, што склалася ў беларускіх губернях напрыканцы XIX ст.; на аснове вывучэння сялянскага зямельнага права другой паловы XIX ст. і пазямельных адносін у беларускіх губернях паказаць дэструктыўную ролю ўрада ў абвастрэні аграрнага крызісу ў краіне; выявіць ролю грамадскасці Беларусі ў пошуках шляхоў вырашэння аграрнага пытання; патлумачыць палажэнне пра тое, што асноўнай прычынай непераадолення аграрнага крызісу ў даследаваныя гады ёсць адсутнасць палітычных свабод, дэмакратычна пабудаванага грамадства.

Апрабаванне вынікаў дысертацыі. Вынікі даследавання былі паведамлены на Рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі 27 сакавіка 1999 г.

Дысертацыя абмяркоўвалася і атрымала станоўчыя водгукі на пасяджэнні кафедры славянскай гісторыі і метадалогіі гістарычнай навукі Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка.

Апублікаванасць вынікаў. Вынікі праведзенага даследавання адлюстраваныя ў манаграфіі, напісанай ў сааўтарстве з М.М. Забаўскім, «Прадстаўніцтва ад Беларусі ў Дзяржаўнай думе Расіі (1906—1917 гг.)», а таксама ў 6 артыкулах, апублікаваных у навуковых часопісах і зборніках, агульным аб'ёмам 5,5 др. арк..

Структура і аб'ём дысертацыі. Становішча, якое склалася ў сельскай гаспадарцы Беларусі, як і ў Расіі ў цэлым, напрыканцы XIX ст. стала часткай агульнай праблемы сацыяльна-эканамічнага і грамадска-палітычнага развіцця краіны. Яно прыцягвала ўвагу не толькі ўрада, але і шырокай грамадскасці. Паколькі аграрнае пытанне з'яўляецца вызначаным ў адносінах да іншых, яго аналізу і раскрыццю сутнасці, таксама як і пошуку шляхоў яго вырашэння, ў дысертацыі надаецца першараднае значэнне. Менавіта таму ў ёй найперш раскрываюцца прычыны пагаршэння становішча ў сельскай гаспадарцы напрыканцы XIX ст. у Беларусі, а затым аналізуюцца асноўныя формы грамадска-палітычнага жыцця, у якіх знаходзілі адлюстраванне аграрныя праблемы. З улікам гэтага і фарміравалася структура дысертацыі. Яна складаецца з ўводзінаў, агульнай характарыстыкі працы, пяці глаў, заключэння, спісу выкарыстаных крыніц (253 назвы). Аб'ём дысертацыі — 115 старонак (з іх бібліяграфіі 14 старонак).

АСНОЎНЫ ЗМЕСТ РАБОТЫ

Уводзіны даюць уяўленне аб прычынах абвастрэння аграрнага крызісу ў Расіі ў канцы XIX ст. і яго невырашальнасці ў сувязі з адмовай урада ад правядзення неабходных рэформ, якія распрацоўваліся з удалам прадстаўшкю грамадскасці.

Агульная характарыстыка работы складаецца з абгрунтавання актуальнасці тэмы, вызначэння мэты і задач, аб'екта і прадмета, храналагічных рамак, метадалогіі і метадаў даследавання. Характарызуецца навізна і практычная значнасць дысертацыі, а таксама фармулююцца палажэнні, вынесеныя на абарону. Змешчана інфармацыя аб асабістым укладзе суіскальшк, апрацы вынікаў даследавання і колькасці апублікаваных прац, аб структуры і аб'ёме дысертацыі. Асноўная частка складаецца з пяці глаў.

У першай главе «Гістарыяграфія і крыніцы» характарызуюцца гістарычныя крыніцы, стан вывучэння праблемы, вызначаецца месца суіскальшк ў распрацоўцы тэмы. Нягледзячы на тое, што амаль за стогадовы адрэзак часу па гісторыі Расіі, як і Беларусі, канца XIX — пачатку XX ст. выйшла незлічона колькасць прац, праблема ўплыву аграрнага пытання на грамадска-палітычнае жыццё ў гэты час у іх спецыяльна не разглядалася. Яшчэ ў дасавецкі час пытанні сялянскага землекарыстання, перспектывы развіцця сельскай гаспадаркі, барацьбы сялянства за зямлю асвятляліся Б. Весялоўскім¹ П. Маславым² і інш. Адносна Беларусі першыя навуковыя публікацыі паявіліся ў 20—30-я гг. XX ст.³ Значны ўклад у распрацоўку аграрнай гісторыі Беларусі другой паловы XIX— пачатку XX ст. у рамках марксісцка-ленінскай метадалогіі ўнёс У.І. Пічэта⁴, а ў пасляваенны перыяд— К.І. Шабуня⁵, а таксама М.Н. Улашчык⁶, Л.П. Ліпінскі⁷, А.І. Воранава,⁸ В.П. Панюціч⁹,

¹ Веселовский Б.Б. Крестьянский вопрос и крестьянское движение в России (1902—1906 гг.). — СПб.: зерно, 1907. — 172 с.

² Маслов П. Аграрный вопрос в России. СПб., 1908. Т 1. — 520 с.

³ Довнар-Запольский М.В. Народное хозяйство Беларуси 1861—1914 гг. — Минск: Госплан БССР. 1926 — 240 с.; Цвікевіч А. «Западно-руссизм», Нарысы з гісторыі грамадскай мыслі на Беларусі ў XIX і пачатку XX в. — 2-е выд., — Мінск: Навука і тэхніка, 1993. — 352 с.; Турук Ф. Белорусское движение. Очерк истории национального и революционного движения белорусов — М.: Гос. издат, 1921. — 144 с.; Дудкоў Д.А. Аб развіцці капіталізму ў Беларусі ў другой палове XIX ст. і пачатку XX ст. — Мінск: Партмассэктар. 1932. — 203 с.

⁴ Пичета В.И. Крестьянское и рабочее движение в Белоруссии в эпоху 1905 года // Рацы БДУ. — 1926. — № 11. — С.105—123.

⁵ Шабуня К.Н. Аграрный вопрос и крестьянское движение в Белоруссии в революции 1905—1907 гг. — Минск: МВСС, и ПО БССР, 1962. — 436 с.

⁶ Улашчык М. Выбранае — Мінск «Беларускі кнігазбор», 2001. — 608 с [8] с іл.

⁷ Липинский Л.П. Развитие капитализма в сельском хозяйстве Белоруссии (вторая половина XIX в.), — Минск. Наука и техника, 1990. — 252 с.

⁸ Воронова А.М., Лукьянов Е.П. Революция 1905—1907 гг. в Белоруссии.—Минск, 1954—57 с.

⁹ Панютич В. П. Социально-экономическое развитие белорусской деревни в 1861—1900 гг. — Минск: Наука и техника. 1990. — 375 с.

М.В. Біч¹⁰, Х.Ю. Бейлькін¹¹ і інш. Аграрная палітыка расійскага ўрада ў Беларусі ў другой палове XIX ст. усебакова разглядаецца ў працах С. Самбук¹².

Пасля распаду СССР беларускія гісторыкі працягвалі вывучэнне праблем аграрнай гісторыі і грамадска-палітычнага жыцця на больш разнастайнай метадалагічнай аснове, што дазволіла значна пашырыць дыяпазон разглядаемых пытанняў і атрыманых вынікаў. Размова ідзе аб працах гісторыкаў В.Ф. Бацяева, П.І. Брыгадзіна, В.М. Бусько, М.М. Забаўскага, А.П. Жытко, В.П. Панюціча, В.П. Пічукова, М.В. Біча, А.Ф. Смалянчука і інш. Значны ўклад у распрацоўку праблемы, якая звязана з аграрным пытаннем і сялянскім рухам у Беларусі, унеслі акадэмікі НАН Рэспублікі Беларусь І.М. Ігнаценка¹³, М.П. Касцюк¹⁴ і інш.

У постсавецкі перыяд сацыяльныя, эканамічныя і палітычныя праблемы, якія хвалявалі грамадства на мяжы XIX—XX стст., актыўна даследаваліся расійскімі гісторыкамі, такімі як А.П. Барадзін, В.А. Дземін, А.І. Зевелеў, Б.М. Міронаў, В.В. Саргін, К.Ф. Шацыла, В.В. Шэлахаеў і інш.

Аналіз публікацый па тэме дазваляе зрабіць вывад пра тое, што праблема, звязаная з уплывам аграрнага пытання на грамадска-палітычнае жыццё ў Беларусі ў 1894—1906 гг., у гістарычнай навуцы спецыяльна не вывучалася. У той жа час асобныя пытанні тэмы з рознай ступенню паўнаты асвятляліся не толькі гісторыкамі, але і эканамістамі і юрыстамі як дэравалюцыйнага, так і савецкага і постсавецкага перыядаў.

Улічваючы, што савецкія, а часткова і постсавецкія, гісторыкі прытрымліваліся выключна партыйна-класавага прынцыпу, іх даследаванні непазбежна насілі абмежавана-аднабаковы характар, а вывады былі ў большасці выпадкаў суб'ектыўнымі. У прыватнасці, зыходзячы з гэтага прынцыпу, савецкія гісторыкі прыходзілі да вываду, што аграрны крызіс у Расіі на мяжы XIX—XX стст. меў сістэмны характар, што рабіла яго невырашальным у рамках існуючага ладу. Між тым ўсё залежала ад дзейнасці людзей і ў першую чаргу ўрадавых колаў.

¹⁰ Біч М.В. Беларускае адраджэнне ў XIX — пачатку XX ст, Гістарычныя асаблівасці, узаемаадносіны з іншымі народамі. XI Міжнародны з'езд славістаў. Даклад. — Мінск: Навука і тэхніка, 1993. — 29 с.

¹¹ Бейлькін Х.Ю. Сельскагаспадарчы рынкі Беларусі 1861—1914 гг — Мінск. Навука і тэхніка, 1989. — 288 с.

¹² Самбук С.М. Палітыка царызма ў Беларусі ў другой палове XIX стагоддзя. — Мінск: Навука і тэхніка, 1980 — 224 с

¹³ Ігнаценка І.М. Беднейшае сялянства — саюзнік пролетарыята ў барацьбе за перамогу Окцябрскай рэвалюцыі ў Беларусі (1917--1918 гг.) Мінск, изд-во М-ва высш., сред спец. и проф. образования БССР, 1962. — 498 с

¹⁴ Касцюк М. Бальшавіцкая сістэма ўлады ў Беларусі. — Мінск. ВП «Экаперспектыва», 2000. — 308 с.: Касцюк М. Командныя метады ў развіцці эканомікі Беларускай ССР: дасягненні і мэдэржжы // Эканомічная гісторыя Расіі XIX—XX вв.: Сучасны выгляд: Сб. ст. / В.А. Виноградова. — М.: РОССПЭН, 2000. — С. 176—186.; Касцюк М. Агульнае і асаблівае ў правядзенні савецкай нацыянальнай палітыкі ў Беларускай ССР // Расія ў XX стагоддзі: Праблемы нацыянальных адносін: Сб ст. / Под ред. А.Н. Сахарова і В.А. Михайлова — М.: Навука, 1999. — С. 327—336.

У дадзеным даследаванні гэта праблема вырашаецца на аснове аналізу аграрнага заканадаўства парэформеннага перыяду, якім урад ледзь не да пачатку XX ст. практычна спрабаваў законсерваваць аграрны дад, што склаўся ў парэформеннай Расіі. У сваю чаргу вынікі дзейнасці Асобай нарады аб патрэбах сельскагаспадарчай прамысловасці, Рэдакцыйнай камісіі паказваюць, што ўрад меў рэальныя, глыбока распрацаваныя праграмы вырашэння аграрнага пытання, якія ён да пачатку рэвалюцыі так і не выкарыстаў. Паколькі ў аналізаванай літаратуры гэтыя пытанні ў адносінах да беларускага рэгіёну спецыяльна не разглядаліся, даследчык палічыў неабходным засяродзіць на іх асаблівую ўвагу з тым, каб даць на іх адказы на аснове новых метадалагічных прынцыпаў.

У савецкай і постсавецкай гістарычнай літаратуры ў Беларусі недастатковая ўвага надавалася неабходнасці раскрыцця ролі грамадскасці, грамадскіх аб'яднанняў у пошуках шляхоў вырашэння аграрнага пытання. Апора на партыйна-класавы прынцып у даследаванні дадзенай тэмы не дазволіла савецкім гісторыкам выйсці на раскрыццё вызначальнай ролі грамадзянскай супольнасці ў вырашэнні аграрнага і ўсіх іншых пытанняў на мяжы XIX—XX стст. У Расіі грамадзянская супольнасць у гэты час знаходзілася толькі ў стадыі пакутлівага фарміравання. Аднак аналіз дзеючых элементаў грамадзянскай супольнасці (палітычных партый, грамадскіх аб'яднанняў, разнастайных структур мясцовага самакіравання) паказвае, што толькі адсутнасць у краіне эфектыўна дзеючай грамадзянскай супольнасці дазваляла ўраду на працягу доўгага перыяду адыходзіць ад вырашэння аграрнага пытання,

Надзеі ўрада, сялянства і ўвогуле шырокай грамадскасці сталі вызначальнымі ў грамадска-палітычным жыцці на завяршальным этапе першай расійскай рэвалюцыі. У даследаванні, у супрацьлегласць партыйна-класаваму прынцыпу класіфікацыі дэпутатаў першай дзяржаўнай думы ад беларускіх губерняў, звяртаецца ўвага на тое, што, незалежна ад партыйнай прыналежнасці і сацыяльнага становішча, большасць з іх прытрымлівалася адзінага погляду на магчымасць мірнага вырашэння аграрнага пытання ў інтарэсах сялянства без урону для памешчыкаў. Прага памешчыцкай крыві для беларускага сялянства не была характэрнай.

Крыніцазнаўчую базу складаюць Зборы Законаў Расійскай імперыі, матэрыялы Міністэрства унутраных спраў, даклады і перапіска губернатараў, дакументы нарад па аграрных пытаннях. Грамадска-палітычная дзейнасць памешчыкаў адлюстравалася ў журналах агульных сходаў і статутах Мінскага, Віленскага, Віцебскага і Магілёўскага таварыстваў сельскай гаспадаркі гэтых гадоў, а таксама ў мемуарнай літаратуры. Важная інфармацыя па тэме змяшчаецца ў перыядычным друку Паўночна-Заходняга краю.

Да ліку асноўных крыніц адносяцца і партыйныя фонды Дзяржаўнага архіва Расійскай Федэрацыі (ДАРФ), стэнаграфічныя справаздачы паседжанняў Дзяржаўнай думы і Дзяржаўнага савета. Увогуле наяўнасць разнабаковых крыніц дазволіла раскрыць тэму на глыбокай навуковай аснове.

Другая глава — «Уплыў сялянскага зямельнага права і пазямельных адносін на захаванне кансерватыўных грамадска-гаспадарчых поглядаў сялянства»

змяшчае аналіз расійскага зямельнага права, якое дзейнічала ў Беларусі ў канцы XIX — пачатку XX ст. і выкарыстоўвалася ўрадам ў якасці інструмента тармажэння працэса фарміравання рыначных адносін у сельскай гаспадарцы. А гэта ў сваю чаргу не спрыяла выхаванню ў сялян духу прадпрымальштва, дзелавой ініцыятывы, станоўчых адносін да прыватнай уласнасці на зямлю.

Прынятыя пад час сялянскай рэформы 1861 г. законы ў сваёй аснове захоўваліся да пачатку XX ст. А яны, як вядома, паставілі сялян у залежнасць ад абшчыны і вобшчства, а тых, хто не з'яўляўся кіраўніком домагаспадаркі, — і ад галавы сям'і. Гэтыя абмежаванні павінны былі забяспечыць выкананне сялянамі іх падатковых абавязательстваў перад дзяржавай — уплату як падаткаў, так і выкупных плацяжоў. У гэтым сэнсе абшчына стала афіцыйна прызнаным даручэнцам дзяржаўнай улады, яна замяняла памешчыка. У законапалажэннях, выдадзеных з нагоды вызвалення памешчыцкіх сялян, заўсёды выражалася думка пра неабходнасць прыняцця мер дзеля стрымання сялянскіх надзелаў за сялянскім насельніцтвам. І меры гэтыя паслядоўна ўзмацняліся, аб чым сведчаць Закон ад 14 снежня 1893 г. Згодна яму, продаж зямлі цэлымі сельскімі вобшчствамі дазваляўся не інакш, як на падставе асобага прысуду вобшчства (са згоды не менш 2/3 усіх сялян) і зацверджанага губернскай прысутнасцю. Калі кошт адчужальнага ўчастка перавышаў 500 руб., то патрабаваліся, звыш таго, дазвол Міністра унутраных спраў і згода Міністра фінансаў. Надзельныя землі, у тым ліку, тыя, што знаходзіліся ў падворна-спадчынным карыстанні, дазвалялася адчужаць толькі асобам, прыпісаным да сельскіх вобшчстваў. Забаранялася і аддаваць іх ў зalog прыватным асобам і прыватным установам. Так ажыццяўлялася ўрадавая палітыка фарміравання антыўласніцкай культуры ў сялянскім асяроддзі. Гэтаму спрыяла і тое, што і ў сям'і, асноўнай сацыяльнай ячэйцы сялянскага вобшчства, уся маёмасць таксама знаходзілася ў сумеснай уласнасці.

Такім чынам, і ў канцы XIX ст. дзве галоўныя формы сялянскага землекарыстання на надзельных землях (абшчынная і падворная) адносіліся да катэгорыі калектыўных форм землеўладання, што карэнным чынам уплывала на склад грамадска-эканамічнага жыцця вёскі. Негатыўнае стаўленне да прыватнай уласнасці на зямлю вызначала характар узаемаадносін сялян як унутры сялянскага вобшчства, так і з іншымі саслоўямі, і найперш — з дваранствам. Хаця ў другой палове XIX ст. мабілізацыя зямельнай уласнасці і станаўленне новай формы сялянскага землеўладання на аснове індывідуальнай прыватнай ўласнасці няўхільна пашыралася, у 1905 г. такая катэгорыя сялянскай зямлі складала ў Беларусі толькі 8,5 % ад усёй зямельнай плошчы сялянства¹⁵. А гэта азначае, што расійскае зямельнае права другой паловы

¹⁵ Цэнтральны статистический комитет МВД. Статистика землевладения 1905 г. Выпуск № 34 / Виленская губерния. — СПб., 1906. — 47 с.; Цэнтральны статистический комитет МВД. Статистика землевладения 1905 г. Выпуск №26 / Витебская губерния. — СПб., 1906 — 57 с.; Цэнтральны статистический комитет МВД. Статистика землевладения 1905 г, Выпуск № 11 / Гродненская губерния — СПб., 1906. — 47 с.; Цэнтральны статистический комитет МВД. Статистика землевладения 1905 г. Выпуск №19 / Минская губерния. — СПб., 1906. — 47 с.; Цэнтральны статистический комитет МВД. Статистика землевладения 1905 г. Выпуск № 13 / Могилевская губерния — СПб., 1906. — 53 с

XIX ст. кансервавала калектыўныя формы сялянскага землекарыстання, чым пера-
шкаджала вольнаму развіццю капіталізму ў сялянскай гаспадарцы.

Не спрыялі вольнаму развіццю капіталізму ў сялянскай гаспадарцы Беларусі і пазямельныя адносіны, якія тут склаліся ў парэформенны перыяд і якія гаксама сталі адной з прычын абвастрэння аграрнага крызісу на рубяжы XIX—XX стст. У прыватнасці, зацягнулася аж да пачатку XX ст. размежаванне зямель сялян і памешчыкаў, захоўвалася цэраспалосіца, сервітуты, землі агульнага карыстання, абмежаванні ў куплі-продажы зямлі па нацыянальнай прыкмеце і інш. Усё гэта тармазіла развіццё ў краіне рыначных адносін, а разам з тым і фарміраванне ў сялян пачуцця іх неабходнасці.

У трэцяй главе «Удзел грамадскасці Беларусі ў распрацоўцы ўрадавых праграм вырашэння аграрнага пытання» аналізуецца дзейнасць уладных структур у пошуку выйсця з аграрнага крызісу. Новым у гэтай іх дзейнасці ў вывучаемыя гады з'яўлялася прызнанне неабходнасці прыцягнення да пошуку прадстаўнікоў грамадскасці і прыватных асоб. Першай такой урадавай акцыяй ва ўмовах абвастрэння аграрнага крызісу ў 90-х гадах з'явілася ўтварэнне ў 1894 г. пад эгідай Міністэрства ўнутраных спраў Асобай нарады для перагляду заканадаўства аб сялянах. На месцах (у губернях) Асобыя нарады ўзначальвалі губернатары, з абавязковым ўдзелам у іх губернскіх кіраўнікоў дваранства і прыцягненнем мясцовай грамадскасці. Для абмеркавання было прапанавана 66 пытанняў, якія тычыліся паляпшэння побыту сялян. Атрыманыя адказы былі сістэматызаваны і апублікаваны ў 1897 г.

Аднак рэкамендацыі Асобых губернскіх нарад Паўночна-Заходняга краю, што працавалі у 1894—1895 гг., як і ўсіх ішніх, не знайшлі практычнага ўвасаблення. Адной з прычын гэтага з'яўлялася тое, што праграма па абмеркаванню аграрнага пытання была выканана ў чыста бюракратычных рамках, сіламі бюракратычнага апарата губернскіх прысутнасцяў пры абмежаваным удзеле прадстаўнікоў грамадскасці. Ніякага механізма ўздзеяння на гэты бюракратычны апарат з боку грамадскасці не існавала.

Больш шырокі ўдзел грамадскасці ў абмеркаванні сялянскага пытання меў месца пад час работы Асобай нарады пра патрэбы сельскагаспадарчай прамысловасці, якая была ўтворана ў 1902 г. пад старшынствам Міністра фінансаў С.Ю. Вітэ. У рамках гэтай нарады на месцах былі ўтвораны губернскія і павятовыя камітэты, якія ўзначальвалі адпаведна губернатар і павятовы кіраўнік дваранства. Пашырэнне кола ўдзельнікаў нарады ад грамадскасці адбылося як у сувязі з утварэннем, побач з губернскімі, павятовых камітэтаў, так і за кошт павялічэння колькасці ў іх складзе прыватных асоб, прадстаўнікоў сельскагаспадарчых таварыстваў і інш.

Па свайму сацыяльнаму складу губернскія камітэты, як правіла, былі чыста дваранскімі. У павятовых камітэтах хаця і дамінавалі мясцовыя чыноўнікі, значнае месца належала прыватным асобам. Сярод іх былі землеўладальнікі, упраўляючыя маёнткамі, рэдка, але сустракаліся святары, купцы, настаўнікі, урачы. Сяляне ўдзельнічаны ў 17 з 46 павятовых камітэтаў Паўночна-Заходняга краю.

Як і ўсе папярэднія, і гэтая нарада не дала рэальных вынікаў у вырашэнні аграрнага пытання, але яе значэнне ў актывізацыі грамадска-палітычнага жыцця было

істотным. Праз нараду да пошуку шляхоў яго вырашэння прыцягваліся не толькі ўрадавыя колы, але і прадстаўнікі неўрадавых структур, а таксама спецыялісты-аграрнікі, эканамісты, грамадскія дзеячы і інш. Шырокае абмеркаванне аграрнага пытання ў цэнтры і на месцах спрыяла таму, што былі знойдзены абгрунтаваныя шляхі пераадолення аграрнага крызісу. Аднак ва ўрадзе адзінага погляду на гэтае пытанне не існавала, таму да рэалізацыі прапановы справа не дайшла. Адбілася слабасць уплыву грамадскасці, таму толькі пад ціскам рэвалюцыі ў 1906 г. урад прыступіў, урэшце, да ажыццяўлення аграрнай рэформы, у аснове якой ляжалі прапановы названай Асобай нарады.

Адначасова з Асобай нарадай, якую ўзначальваў С.Ю. Вітэ, дзейнічала Рэдакцыйная камісія па перагляду законаў пра сялян пад кіраўніцтвам таварыша Міністра ўнутраных спраў А.С. Сцішынскага. На месцах таксама дзейнічалі губернскія нарады. Іх працы атрымалі ўвасабленне падчас правядзення сталыпінскай аграрнай рэформы.

Такім чынам, абмеркаванне аграрнага пытання ў беларускіх губернях ў канцы XIX — пачатку XX ст. як пад эгідай Міністэрства фінансаў, так і Міністэрства ўнутраных спраў стала вынікам рэзкага абвастрэння сацыяльна-эканамічнага становішча ў краіне, звязанага з адсталасцю сельскай гаспадаркі, кансервацыяй у ёй перажыткаў феадалізму. Яно спрыяла актывізацыі грамадска-палітычнага жыцця, але не настолькі, каб забяспечыць яго вырашэнне.

Чацвертая глава — «Павышэнне ролі сельскагаспадарчых таварыстваў у грамадскім жыцці беларускай вёскі» характарызуе працэс узнікнення і дзейнасці першых ў Беларусі, як і у краіне ў цэлым, грамадскіх аб'яднанняў, звязаных з сельскагаспадарчай дзейнасцю. Першым ў Беларусі ў 1876 г. з ініцыятывы Л.С. Макава было створана Мінскае таварыства сельскай гаспадаркі, старшынёй якога быў абраны губернатар, князь М.М. Трубяцкі. З 1888 г. яго бяззменным старшынёю да 1921 г. быў Э.А. Вайніловіч. Пачынаючы з 1877 па 1881 гг. таварыствы ўзніклі ў Віцебску, Магілёве, Вільне. Яны стварыліся на дабраахвотнай аснове (на грамадскіх пачатках) з ініцыятывы саміх землеўладальшчаў. Таму можна сказаць, што ў стварэнні таварыстваў галоўную ролю адыграла імкненне вывесці сельскую гаспадарку з крызісу, даць ёй магчымасць вольнага развіцця. Статуты прадугледжвалі, што таварыствы ствараюцца дзеля збліжэння асоб, якія займаюцца і цікавяцца сельскай гаспадаркай, дзеля садзеяння поспехам землеўладальніцкай прамысловасці, збыта прадукцыі, распаўсюджання палепшаных машын і прыпадаў, набыцця высокапрадукцыйных парод жывёлы і г.д.

Аб важнасці практычнай дзейнасці таварыстваў сведчыць іх хуткі рост. Ужо на пачатку XX ст. на тэрыторыі Паўночна-Заходняга краю яны існавалі ў кожным губернскім і павятовым цэнтрах, а з 1908 г. пачалося актыўнае арганізацыйнае будаўніцтва таварыстваў, гурткоў і арцеляў у валасцях. Іх членамі ў большасці з'яўляліся сяляне.

Найбольш уплывовымі грамадска-эканамічнымі структурамі з'яўляліся губернскія таварыствы сельскіх гаспадароў. Іх прадстаўнікі актыўна ўдзельнічалі ў працы асобых нарад па абмеркаванню праблем сельскай гаспадаркі, якія ствараліся ўрадам. У таварыствах абмяркоўваліся праблемы паляпшэння дробнай сельскай гаспадаркі і побыту сельскагаспадарчых працоўных. Яны заяўляюць аб сябе і як

палітычныя аб'яднанні, вылучаючы з свайго асяроддзя прадстаўшоў для абрання ў Дзяржаўную думу, Дзяржаўны савет. Так паступова, але няўхільна ў самадзяржаўнай Расіі яшчэ напярэдадні рэвалюцыі 1905—1907 гг. адбывалася фарміраванне элементаў грамадзянскай супольнасці. І Беларусь у гэтым сэнсе з'яўлялася адным з найбольш актыўных рэгіёнаў імперыі.

У пятай главе «Аграрнае пытанне ў грамадска-палітычным жыцці Беларусі ў перыяд дзейнасці I Расійскай Дзяржаўнай думы» высвятлюцца адносіны палітычных партый, якія дзейнічалі на тэрыторыі Беларусі, да аграрнага пытання на рубяжы стагоддзяў, вызначаецца яго месца ў дзейнасці дапутатаў першай Дзяржаўнай думы ад беларускіх губерняў, раскрываюцца нацыянальна-рэгіянальныя асаблівасці праламлення аграрнага пытання ў грамадска-палітычным жыцці краю.

На тэрыторыі Беларусі дзейнічалі арганізацыі асноўных агульнарасійскіх палітычных партый. Пэўны ўплыў сярод насельніцтва Беларусі польскага паходжання мелі партыі, якія дзейнічалі на тэрыторыі Каралеўства Польскага. Як і ва ўсёй Расіі, першымі па часу ўзнікнення былі партыі, якія адносіліся да сацыялістычнага спектра. З іх нацыянальна акрэсленымі былі Беларуская Сацыялістычная Грамада (БСГ), Бунд і некалькі іншых нязначных яўрэйскіх аб'яднанняў. Аграрнае пытанне БСГ успрымалася ў адпаведнасці з праграмай эсэраў, з якой яна цесна супрацоўнічала, а для Бунда яно не вызывала наогул інтарэсу. Усім сацыялістычным партыям ўласціва было звязваць рашэнне аграрнага пытання з далёкай перспектывай сацыялістычных пераўтварэнняў. Тым не менш сама яго пастаноўка, безумоўна, садзейнічала актывізацыі грамадска-палітычнага жыцця, у тым ліку сярод вясцоўцаў.

Больш прывабнай была аграрная праграма кадэцкай партыі, якая ва ўмовах Паўночна-Заходняга краю перапляталася з нацыянальным пытаннем. Аднак з усіх аграрных праграм найменш палітызаванай і найбольш эканамічна абгрунтаванай была праграма акцыбрыстаў. Яна ў большай ступені набліжалася да тых шляхоў вырашэння аграрнага пытання, якія адпавядалі інтарэсам дзяржавы і грамадства і ў той жа час прадухілялі магчымыя катастрофічныя разбурэнні.

Існавалі ў Беларусі і арганізацыі расійскіх партый правага кірунку, якія ў асноўным дзейнічалі ў рамках афіцыйнай дзяржаўнай палітыкі.

Аграрнае пытанне ў грамадска-палітычным жыцці Беларусі, як і ва ўсёй краіне, хаця і на кароткі адрэзак часу, асабліва яскрава адлюстравалася ў дзейнасці Дзяржаўнай думы першых двух скліканняў. У выступленнях дэпутатаў ад Паўночна-Заходняга краю выявілася імкненне большасці беларускай вёскі да ўстанаўлення прыватнай уласнасці на зямлю, непрыманне яе нацыяналізацыі.

ЗАКЛЮЧЭННЕ

1. У абвастрэнні аграрнага крызісу ў Беларусі, як і ў Расіі ў цэлым, напрыканцы XIX ст. вызначальную ролю адыграў чалавечы фактар. Адсутнасць у большасці сялян паняцця прыватнай уласнасці на зямлю ў парэформенны перыяд, перавага ў іх абшчынна-калектывісцкіх поглядаў падтрымліваліся і кансерваваліся расійскім урадам усімі мерамі, у тым ліку з дапамогай сялянскага зямельнага права. Фактычна ўрад, стаўшы на шлях буржуазных пераўтварэнняў у краіне ў другой палове XIX ст., асноўныя надзеі на захаванне існуючага самадзяржаўнага ладу звязваў з непахіснасцю гістарычна сцверджанага аграрнага ладу, што абапіраўся на панаванне сельскай абшчыны [7, с. 156.]

Аналіз сялянскага зямельнага права гэтага перыяду сведчыць пра тое, што ў ім адсутнічала сувязь з патрэбамі буржуазнага пераўтварэння сельскай гаспадаркі, паколькі яно фактычна супрацьдзейнічала ўсталяванню сялянскай прыватнай уласнасці на зямлю. Пры гэтым лічылася, што такая мера будзе спрыяць захаванню зямлі толькі за сялянамі.

Улічваючы тое становішча, што ўсялякая юрыдычная норма функцыянуе ва ўмовах наяўнасці ў людзей адпаведнай правасвядомасці, сялянскае зямельнае права Расіі цалкам заахвочвала выхаванне ў сялянскім асяроддзі антыўласніцкай культуры. Гэтаму спрыяла не толькі адсутнасць разумення паняцця права ўласнасці на зямлю, але і тое, што ў сям'і, якая з'яўлялася асноўнай сацыяльнай ячэйкай сялянскага грамадства, уся маёмасць знаходзілася ў агульнай уласнасці. Вызначаны стан захоўваўся як пры абшчынным, так і пры падворным землекарыстанні сялян. А гэта значыць, што і абшчыннае, і пераважнае ў Беларусі падворнае землеўладанне на надзельных землях заставаліся калектыўнымі формамі ўласнасці.

Усё гэта карэнным чынам уплывала на змест грамадска-палітычнага жыцця ў вёсцы. Негатыўнае стаўленне да прыватнай уласнасці на зямлю было вызначальным у характары ўзаемаадносін як унутры сялянскага грамадства, так і з іншымі саслоўямі, і найперш з дваранствам.

Такім чынам, расійскае зямельнае права другой паловы XIX ст. кансервавала калектыўныя формы сялянскага землекарыстання, перашкаджала вольнаму развіццю капіталізму ў сялянскай гаспадарцы, што ў выніку стала адной з істотных прычын абвастрэння аграрнага крызісу ў краіне ў канцы XIX ст. [7, с. 151—154].

2. Значнай перашкодай на шляху ўкаранення капіталізму ў сельскай гаспадарцы была недасканаласць пазямельных адносін, якія склаліся ў парэформенны перыяд. Іх асаблівасці адыходзяць у мінулае, звязанае з увядзеннем напярэдадні сялянскай рэформы у Паўночна-Заходнім краі інвентароў, а таксама з апазіцыйнасцю польскага дваранства ў стаўленні да царскага ўрада. У адпаведнасці з інвентарнымі правіламі, тыя, хто выйшаў з прыгоннай залежнасці, атрымлівалі ў асноўным усе тыя землі, якімі яны карысталіся да рэформы, а сам надзел у беларускіх губернях, акрамя Магілёўскай і часткі Віцебскай, перадаваўся ва ўласнасць асобнага двара. Да таго ж ужо з 1863 г. сяляне пераводзіліся на выкуп, і ўсялякая іх сувязь з памешчыкамі ліквідавалася. У такіх абставінах складваліся больш спрыяльныя ўмовы

для развіцця рынковых адносін у сялянскай гаспадарцы беларускіх губерняў. Аднак пазямельнае ўладкаванне гэтых сялян ажыццяўлялася вельмі марудна і закончылася толькі ў пачатку ХХ ст. [4, с. 125—128]. Такім чынам, перавагі, што выцякалі з палажэнняў рэформы, на справе сталі ў многім фармальнымі.

Капіталістычнаму развіццю сельскай гаспадаркі перашкаджала і абмежаванне ў Беларусі польскага і насаджэнне рускага дваранскага землекарыстання. Гэта акцыя суправаджалася такімі адмоўнымі для развіцця рынковых зносін у сельскай гаспадарцы з'явамі, як вывад значнай часткі зямлі, што належала польскім памешчыкам, з гандлёвага звароту. У выніку ў пазямельных стасунках у беларускіх губернях увасобіліся не столькі эканамічныя інтарэсы, накіраваныя на забеспячэнне вольнага развіцця капіталістычных зносін у сельскай гаспадарцы, колькі палітычныя інтарэсы царскага ўрада. Такім чынам, не абставіны сталі прычынай абвастрэння аграрнага пытання ў краіне ў канцы ХІХ ст., а самі людзі: так выявіў сябе ў гэтых канкрэтных умовах чалавечы фактар [4, с. 129—130].

3. Сведчаннем актывізацыі грамадскага жыцця ў сувязі з абвастрэннем аграрнага пытання ў 90-я гг. ХІХ ст. стаў удзел прадстаўнікоў грамадскасці, у тым ліку і сялянскага самакіравання, у дзейнасці асобых нарад, створаных урадам для абмеркавання пытанняў, якія датычыліся стану сялянства. Галоснасць правядзення гэтых нарад з удзелам мясцовай адміністрацыі і адукаваных прадстаўнікоў грамадскасці, упаўнаважаных сялянскіх таварыстваў сведчыла пра тое, што ўрад ужо не лічыў для сябе магчымым вырашаць такія пытанні кялейна, у апарце ўлады. З другога боку, ён ужо быў вымушаны лічыцца з грамадскай думкай, хаця б у мэтах стварэння гэтай бачнасці.

Першым мерапрыемствам урада ў гэтым напрамку было стварэнне Міністэрствам унутраных спраў у 1894 г. Асобай нарады для перагляду заканадаўства аб сялянах. Дзея высьвятлення пазіцый па гэтым пытанні мясцовых органаў і грамадскіх дзеячаў Асобая нарада стваралася і ў губернях. Хаця за гэтым і не стаяла прызнанне неабходнасці выкарыстання дэмакратычных прынцыпаў распрацоўкі складанай дзяржаўнай праблемы, аднак гэта сведчыла пра тое, што самадзяржаўнаму ўраду не хапала падтрымкі грамадства. Вынікам стаў больш крытычны падыход пры абмеркаванні пастаўленых перад нарадай пытанняў, прапанова пра іх стварэнне у інтарэсах сялян. Гэта і стала прычынай таго, што праца гэтых нарад засталася без істотных вынікаў [6, с. 89, 95—96].

Новым этапам у распрацоўцы ўрадавай праграмы па аграрным пытанні стала стварэнне ў 1902 г. Асобай нарады аб патрэбах сельскагаспадарчай прамысловасці, якую ўзначаліў Міністр фінансаў С.Ю. Вітэ, разам са стварэннем губернскіх і павятовых камітэтаў. Гэты крок урада адлюстраван сабой набліжэнне яго поглядаў на аграрную праблему да поглядаў прадстаўнікоў грамадскасці і органаў улады на месцах. Гэта патрабавала яе вырашэння не адміністрацыйным, а эканамічным шляхам. Тут была асабістая заслуга С.Ю. Вітэ, рэфарматарскія погляды якога выходзілі далёка за межы кірунку, што распрацоўвала МУС. Аднак не апошняю ролю адыграла актывізацыя грамадскага жыцця, у тым ліку ліберальнага руху. Гэтым тлумачыцца і тое, што на месцах камітэты Асобай нарады ствараліся не толькі ў губернях, але і ў паветах, а іх склад пашыраўся як за кошт адукаваных

асоб, так і за кошт дзеячаў розных грамадскіх арганізацый, а таксама прадстаўнікоў сялянскіх таварыстваў. Менавіта таму мясцовыя камітэты па сваёй ініцыятыве далучаліся да абмеркавання сялянскага пытання ў цэлым, прызнаючы, што паспяховае развіццё сельскагаспадарчай прамысловасці залежыць непасрэдна ад такога паляпшэння прававога стану сялянства, якое спрыяла б развіццю ў яго духу гаспадарчай прадпрымальнасці і самадзейнасці [5, с. 107—110].

Гэта значыць, што складваліся прадпасылкі для вырашэння аграрнага пытання без набліжэння гвалту і рэвалюцыйных узрушанняў. Сведчаннем таму была праца мясцовых камітэтаў, асабліва беларускага краю, пастанова якіх вылучалася ўраўнаважанасцю і канкрэтнасцю, адсутнасцю прыкмет экстрэмізму. У гэтым, праўда, сказавалася адсутнасць у беларускіх губернях земстваў, частка дзеячаў якіх прытрымлівалася ліберальных поглядаў.

Аднак расійская бюракратыя, чыноўнікі вышэйшых эшалонаў улады ў большасці прытрымліваліся жорсткага курсу, які выключалі кардынальныя рэформы ў вырашэнні сялянскага пытання. Менавіта таму ўзнікшая магчымасць выйсця сельскай гаспадаркі з глыбокага крызісу была згублена, а рэвалюцыя становілася ў сувязі з гэтым непазбежнай [5, с. 113—114].

4. Аграрнае пытанне ў грамадска-палітычным жыцці Беларусі ў канцы XIX — пачатку XX ст. канкрэтна праявілася ў дзейнасці сельскагаспадарчых таварыстваў. Калі ў цэнтральных губернях Расіі такія таварыствы схіляліся пераважна да навуковай дзейнасці, то ў Беларусі яны ў большай ступені былі звязаны з практыкай сельскагаспадарчай вытворчасці. Хаця таварыствы аб'ядноўвалі ў асноўным памешчыкаў, іх значэнне ў развіцці культуры земляробства, укаранення новых метадаў вядзення сельскай гаспадаркі, пашырэнні рынкавых адносін у аграрнай сферы не абмяжоўвалася чыста саслоўнымі рамкамі. Так, яны распрацоўвалі прапановы па скасаванні такіх адхіленняў сельскага жыцця, як наяўнасць сервітутаў, цераспалосіцы, па паляпшэнню дробнай сельскай гаспадаркі і побыту сельскагаспадарчых працаўнікоў, удасканаленню мясцовай сельскагаспадарчай адміністрацыі і інш.

Значэнне сельскагаспадарчых таварыстваў у Беларусі выходзіла за рамкі гаспадарча-эканамічнага плана. Яны з'яўляліся базай падрыхтоўкі памешчыкаў, асоб іншых саслоўяў да актыўнага грамадска-палітычнага жыцця. Вядомыя дзеячы таварыстваў склалі ядро дэпутацкага корпуса ад беларускіх губерняў як у Дзяржаўных думах, так і ў Дзяржаўным савеце, хаця сама рэвалюцыя практычна не закранула гэтыя таварыствы. Сказвалася тое, што іх асновы складалі памешчыкі, а земская дваранская апазіцыя ў Беларусі не атрымала распаўсюджання ў сувязі з адсутнасцю саміх земстваў.

Стварэнне і дзейнасць сельскагаспадарчых таварыстваў сведчыла пра тое, што грамадскасць Беларусі шукала выйсце з аграрнага крызісу на шляху мірнага яго вырашэння з улікам інтарэсаў усіх сельскагаспадарчых вытворцаў. Урад не прыслухоўваўся да іх прапаноў — атрымаў рэвалюцыю. Вопыт іх дзейнасці сведчыць, што вырашэнне аграрных праблем як у былым, так і на сучасным этапе патрабуе актыўнага і дзелавога ўдзелу арганізаванай на дэмакратычных пачатках шырокай грамадскасці [1, с. 31—34].

5. Неабходнасць пошуку выйсця з аграрнага крызісу на рубяжы XIX—XX стст. прывяла да ўключэння аграрнага пытання ў сферу інтарэсаў амаль усіх узнікшых у гэтыя гады палітычных партый. Асаблівасцю беларускага рэгіёну ў той час з’яўлялася колькасная абмежаванасць нацыянальных палітычных партый і рухаў, у дзейнасці якіх аграрнае пытанне займала б важнае месца. За выключэннем Беларускай сацыялістычнай грамады, усе палітычныя арганізацыі займаліся аграрным пытаннем на тэрыторыі Беларусі, будучы самі філіяламі расійскіх альбо польскіх партый. Пры такіх умовах пошукі шляхоў вырашэння аграрнага пытання набывалі пэўны шырокамаштабны ўхіл пры недастатковым уліку рэгіянальных і нацыянальных асаблівасцей [3, с. 89—90; 2, с. 95—96].

Аднак галоўнай прычынай, якая ўплывала на абмежаванасць аграрнага пытання ў палітычным жыцці Беларусі ў гэтыя гады, з’яўлялася тое, што вядучую ролю тут ігралі яўрэйскія палітычныя партыі. А яны, як вядома, аграрным пытаннем па аб’ектыўных прычынах не займаліся. Мабыць, з гэтым у першую чаргу і было звязана тое, што ні напярэдадні, ні пад час рэвалюцыі ніякай нацыянальна альбо рэгіянальна акрэсленай аграрнай праграмы ў Беларусі не з’явілася. Адсутнічала яна і пад час выбараў, і ў працэсе дзейнасці Дзяржаўнай думы першага склікання. Па выступленнях жа дэпутатаў Думы ад Паўночна-Заходняга краю бачна, што большасць з іх стаялі за захаванне прыватнай уласнасці на зямлю і за пашырэнне сялянскіх зямель пры абавязковым пакрыцці выдаткаў памешчыкаў. Гэта азначае, што пытанне аб нацыяналізацыі зямлі ў Беларусі не знаходзіла ў гэты час шырокай падтрымкі [3, с. 89].

СПІС АПУБЛІКАВАННЫХ АЎТАРАМ РАБОТ ПА ТЭМЕ ДЫСЕРТАЦЫІ

- 1 Забаўскі М.М., Пуцік У.С. Прадстаўніцтва ад Беларусі ў Дзяржаўнай думе Расіі (1906—1917 гг.). — Мінск: БДПУ, 1998. — 158 с.
- 2 Забаўскі М.М., Пуцік У.С. Расійская Дзяржаўная дума I склікання ў грамадска-палітычным жыцці Беларусі // Пытанні гісторыі і метадалогіі гістарычнай навукі: Зб. арт. — Мінск: БДПУ, 1997. — С. 95—102.
- 3 Пуцік У.С. Расійская Дзяржаўная дума другога склікання ў грамадска-палітычным жыцці Беларусі // Пытанні гісторыі, метадалогіі і метадыкі выкладання гістарычнай навукі: Зб. навук. арт. — Мінск: БДПУ, 1998. — С. 86—97.
- 4 Путик В.С. Особенности поземельных отношений в белорусских губерниях во второй половине XIX — начале XX в. // Гісторыя Беларусі: новае ў даследаванні і выкладанні: Матэрыялы Рэсп. навук.-практ. канф. 27 сакавіка 1999 г.: У 2 ч. — Мінск: БДПУ, 1999. — Ч. 2. — С. 125—131.
- 5 Путик В.С. Обсужденне правительственных проектов рашення аграрна-крэстьянскага пытання ў Беларусі ў пачатку XX стагоддзя // Айчынная і сусветная гісторыя: сучасныя погляды і метады даследаванняў: Зб. навук. прац: У 2 ч. — Мінск: БДПУ, 2000. — Ч. 1. — С. 104—115.
- 6 Пуцік У.С. Шляхі ўдасканалвання сялянскага заканадаўства (па матэрыялах Асобых Губернскіх Нарад Паўночна-Заходняга краю 1894—1895 гг.) // Весці БДПУ. — 2000. — № 2. — С. 89—97.
- 7 Пуцік У.С. Уплыў сялянскага зямельнага права і пазямельных адносін на фарміраванне грамадскага і пазямельных поглядаў сялянства» // Весці БДПУ. — 2001, — №3, — С. 147—158.

РЭЗІЮМЭ

ПУЦК УЛАДЗМІР СТАНІСЛАВАВІЧ

Аграрнае пытанне ў грамадска-палітычным жыцці Беларусі (1894—1906 гг.)

Ключавыя словы: аграрнае пытанне, грамадска-палітычнае жыццё, чалавечы фактар, зямельнае права, пазямельныя адносіны, асобныя нарады, сялянскі побыт, палітычныя партыі, выбары, праграма, крызіс, Дзяржаўная дума, уласнасць.

Аб'ект даследавання — палітыка-эканамічная гісторыя Беларусі на рубяжы XIX—XX стст.

Прадмет даследавання — уплыў аграрнага пытання на грамадска-палітычнае жыццё ў Беларусі ў 1894—1906 гг.

Мэта даследавання — разгляд аграрнага пытання, якое існавала ў Беларусі на рубяжы XIX — XX ст., як рашаючага фактара актывізацыі грамадска-палітычнага жыцця, набліжэння рэвалюцыі ў краіне.

Навізна атрыманых вынікаў у здзейсненай пастанове праблемы аб вызначальнай ролі чалавечага фактара ў абвастрэнні аграрнага крызісу, які склаўся ў Беларусі, як і краіне ўвогуле, на рубяжы XIX—XX стст. У працы прадстаўлены ўсебаковы аналіз зямельнага заканадаўства другой паловы XIX стагоддзя, якое было скіраванае на кансервацыю існуючага ладу жыцця вёскі, недапушчэнне вольнага развіцця капіталістычных адносін у сельскай гаспадарцы. Аграрны крызіс канца XIX стагоддзя прымусіў урад прыцягнуць да пошуку шляхоў яго вырашэння шырокае кола грамадскасці, але ва ўмовах адсутнасці грамадзянскай супольнасці рэальных вынікаў гэта не дало.

Вынікі даследавання, матэрыялы, а таксама атрыманыя навуковыя палажэнні і высновы даследавання могуць стымуляваць тэарэтычную распрацоўку праблемы ролі чалавечага фактара ў гісторыі; яны могуць быць скарыстаны пры выданні энцыклапедычных і краязнаўчых даведнікаў, пры падрыхтоўцы лекцый па гісторыі Расіі і Беларусі, спецкурсаў па праблемах аграрнай гісторыі.

РЕЗЮМЕ

Путик Владимир Станиславович

Аграрный вопрос в общественно-политической жизни Беларуси (1894—1906 гг.)

Ключевые слова: аграрный вопрос, общественно-политическая жизнь, человеческий фактор, земельное право, поземельные отношения, особые совещания, быт крестьянства, политические партии, выборы, программы, кризис, Государственная дума, собственность.

Объект исследования — политико-экономическая история Белоруссии на рубеже XIX—XX вв.

Предмет исследования — влияние аграрного вопроса на общественно-политическую жизнь в Белоруссии в 1894—1906 гг.

Цель исследования — анализ аграрного вопроса в Беларуси на рубеже XIX—XX вв. как решающего фактора активизации общественно-политической жизни, вызвавшего приближение революции в стране.

Новизна полученных результатов в реализации поставленной проблемы об определяющей роли человеческого фактора в обострении аграрного кризиса, сложившегося в Беларуси, как и в целом в империи, на рубеже XIX—XX вв. В работе представлен всесторонний анализ крестьянского земельного законодательства второй половины XIX в., направленного на консервацию существующего строя, сдерживание свободного развития капиталистических отношений в сельском хозяйстве. Аграрный кризис конца XIX в. вынудил правительство привлечь к поиску путей его разрешения широкие круги общественности, однако при отсутствии гражданского общества реальных результатов это не дало.

Полученные результаты исследования могут стимулировать теоретическую разработку проблемы роли человеческого фактора в истории; они могут быть использованы при издании энциклопедических и краеведческих справочников, при подготовке лекций по истории России и Беларуси, спецкурсов по проблемам аграрной истории.

SUMMARY

Putik Vladimir Stanislavovitch

Agrarian Problem in Social and Political Life In Belarus (1894—1906)

Key words: agrarian problem, social and political, land right, land relations, special conferences, way of life of peasantry, political parties, elections, programs, crisis, State Duma, property.

Object of investigation is political and economic history of Belarus at the end of 19th and the beginning of 20th centuries.

Subject of investigation is the influence of agrarian question on social and political life in Belarus in 1894—1906.

Aim of investigation is to analyze the agrarian problem in Belarus at the end of 19th and the beginning of 20th centuries as a decisive factor of activation of social and political life which provoked the approach of revolution in the country.

Scientific novelty. For the first time the idea of significant role of human factor in aggravation of agrarian crisis in Belarus and in the Empire at the turn of 19th—20th centuries is well-grounded. The investigation presents the detailed analysis of peasant land legislation of the second half of the 19th century which was oriented on maintenance of existing system, on withstanding of free development of capitalist relations in agriculture. The Agrarian crisis at the end of 19th century forced the government to attract wide sections of the population for finding out ways of its realization. No results were achieved because of the lack of real civil society.

The obtained results of investigation can stimulate the theoretical working out of the problem of human factor in history. They may be used for publication of encyclopedic reference-books, for lectures on history of Russia and Belarus, in the course of Agrarian history.

АЎТАРЭФЕРАТ
*дысертацыі на атрыманне вучонай ступені
кандыдыта гістарычных навук*

**АГРАРНАЕ ПЫТАННЕ
Ў ГРАМАДСКА-ПАЛІТЫЧНЫМ ЖЫЦЦІ
БЕЛАРУСІ (1894—1906 гг.)**

Пуцк Уладзімір Станіслававіч

Падпісана ў друк 11.12.2001. Фармат 60x84^{1/16}
Папера пісчая. Гарнітура «Таймс». Друк афсетны.
Ум. друк. арк. 1,2. Тыраж 100 экз. Заказ 1531.

Выдавец і паліграфічнае выкананне:

Вучэбна-выдавецкі цэнтр Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя Максіма
Танка

Ліцэнзія ЛВ № 196 ад 04.02.98 г.
Ратапрынт БДПУ. 220050, Мінск, вул. Савецкая, 18